

XIX. YÜZYIL SONLARI İLE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA BARTIN ve ÇEVRESİNDE GÖRÜLEN KOLERA VE FRENGİ SALGINLARI*

CHOLERA AND SYPHILIS EPIDEMICS IN BARTIN
AND ITS SURROUNDINGS
AT THE END OF 19TH AND AT BEGINNING OF 20TH CENTURIES

Selma TURHAN SARIKÖSE **

ÖZ

Veba, kolera, sıtma, frengi vb. salgınlar tarih boyunca devletlerin sosyal ve ekonomik yapılarına büyük zarar vermiştir. Salgınlar esnasında binlerce kişi öldüğü gibi salgınlar devletler arasındaki ticari ve diplomatik ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde tarih boyunca başta veba ve cüzzam gibi hastalıklar görülmüş, bu hastalıklardan yüzlerce insan ölmüştür. Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa ve Dünya'nın farklı ülkelerine yayılan frengi, XIX. yüzyılda ortaya çıkan kolera Osmanlı şehirlerinde de etkili olmuştur. Devlet bu salgınlarla mücadelede karantinalar ve kordonlar kurarak askeri tedbirler almış; aynı zamanda hastalık görülen yerlere doktor sevk etmiştir. Hastaneler kurmak, taşraya doktor göndermek, hastaların sağlık masraflarını karşılamak gibi tedbirlere de başvurmuştur.

Osmanlı döneminde Bartın ve Amasra limanları Karadeniz kıyısında Rusya ve Kafkasya'dan İstanbul'a uzanan deniz yolu üzerinde önemli bir uğrak noktasıydı. Buraya gelen yolcu ve askerler bölgeye birtakım hastalıkları da

---

* Bu makale 05.11.2021 tarihinde dergimize gönderilmiş; 06.11.2021 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 18.11.2021 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiş ve 20.12.2021 tarihinde yayınlanmıştır.

Makaleye atıf şekli; Selma Turhan Sarıköse, XIX. Yüzyıl Sonları ile XX. Yüzyıl Başlarında Bartın ve Çevresinde Görülen Kolera ve Frengi Salgınları, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Sayı: 1-1 (2021), Karabük 2021, s. 96-111.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.20122021.006

** Doç.Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selmatsarikose@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3798-5478.

taşımışlardır. Kırım ve Kafkas muhacirlerinin Karadeniz kıyısındaki şehirlere doğru göçleri yine bölgede salgınların yaşanmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada Bartın ve çevresinde XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında görülen başta kolera ve frengi gibi hastalıklar yanında Osmanlı arşivinden tespit edilen diğer hastalıkların bölgedeki seyri ile ilgili tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Salgın Hastalık, Bartın, XIX. Yüzyıl, XX. Yüzyıl.

ABSTRACT

Epidemics of plague, cholera, malaria, syphilis..ect. have damaged the social and economic structures of states throughout history. As thousands of people died during the epidemics, the epidemics also negative affected the commercial and diplomatic relations between the states. Throughout history, diseases such as plague and leprosy were seen within the borders of the Ottoman Empire, and hundreds of people died from these diseases. After the discovery of America, syphilis spread to different countries of Europe and the world, cholera, which emerged in the 19th century, was also effective in Ottoman cities. The state has established quarantines in the fight against these epidemics, has taken military measures by establishing cordons, and at the same time has sent doctors to the places where the disease is seen. Also resorted to measures such as establishing hospitals, sending doctors to the provinces, and covering the health expenses of the patients.

The ports of Bartın and Amasra were an important stopover point on the sea route from Russia and the Caucasus to Istanbul on the Black Sea coast during the Ottoman period. As a matter of fact, the passengers and soldiers who came here also carried some diseases to the region. The migration of the Crimean and Caucasian refugees to the cities on the Black Sea coast again caused epidemics in the region.

In this study, diseases such as syphilis and cholera which were seen in Bartın its arrounds, determinations were made about the course of other diseases found in the Ottoman archives in the region at the end of 19th and at the beginning of the 20th centuries.

Keywords: Ottoman Empire, Epidemic Disease, Bartın, 19th Century, 20th Century.

Giriş

XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başta kolera, veba ve tifüs gibi pek çok salgın hastalık görülmüştür. Bu salgınlar devlette sosyal ve ekonomik çöküntüye sebep olduğu gibi aynı zamanda modern tıbbın da Osmanlı'ya girmesine neden olmuştur¹.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde girdiği 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı), Balkan Savaşları (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında kolera, tifo ve dizanteri gibi hastalıklardan ölenlerin sayısı çatışmalarda ölenlerin sayısından çok fazladır². Amasra ve Bartın limanı XVI. yüzyılda İstanbul'a giden ve gelen gemilerin uğrak noktasıydı. Üretilen kereste ve orman ürünleri bölgede ticareti en çok yapılan ürünlerdendi. Rusya üzerinden yapılan köle ticaretinde de bu limanlar uğrak noktaları arasındaydı³.

Başta Kırım Savaşı (1854) olmak üzere salgınlarda yüzlerce insan ölmüştür. Bu savaş esnasında ölenlerin beşte biri enfeksiyondan vefat etmiştir⁴. Trabzon 1863 yılından itibaren Kafkasya'dan binlerce muhacirin geldiği şehirlerden biriydi. Samsun özellikle kara yoluyla Anadolu içlerine gidecek olan muhacirlerin uğrak noktasıydı. Buraya gelen muhacirler Samsun ve çevresinde yaygın olan sıtma ile karşılaşılıyordu. Bataklık alanlar bölgede sıtmanın yayılmasına neden olduğu gibi muhacirler arasında yüzlerce vefata da neden olmaktaydı. Devlet bölgedeki muhacirler için hastane açarak muhacirlerin tedavisi ve aşılmasına için doktorlar da görevlendirmiştir⁵.

Bartın ve Amasra Karadeniz'den İstanbul'a giden gemilerin uğrak noktalarından biriydi. Bartın ve Amasra'ya salgın ve hastalıklar genelde deniz yolu ve kara yoluyla bölgeye gelenler tarafından taşınmaktaydı.

Bu araştırmada XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında Bartın ve çevresinde görülen başta kolera ve frengi gibi salgın hastalıklar ile Osmanlı Devleti'nin salgınlara ve bölgede görülen diğer hastalıklara karşı aldığı tedbirler Osmanlı Arşiv belgelerine göre değerlendirilecektir.

* Doç.Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selmatsarikose@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3798-5478.

¹ Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yay., (T.y), s. 24.

² Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK, Ankara, 2005, s. 11.

³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s. 96, 111.

⁴ Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, (Çev.: Emel Tümbay- Mine Anğ Küçüker), Türkiye İşbankası Yay., İstanbul, 2016, s. 61.

⁵ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yay., Trabzon 2006, s. 43-45.

1. Kolera

Genelde kirli içme sularından bulaşan kolera, 1768’de Hindistan’da ortaya çıktıktan kısa süre sonra bütün Dünya’ya yayılmıştır. XIX. yüzyılda Afganistan ve İran üzerinden Rusya ve Karadeniz’e ulaşmıştır. Başta Mekke ve Medine gibi hac merkezleri koleradan etkilenirken İstanbul ve diğer Osmanlı şehirleri de kısa sürede kolera salgınlarının etkisi altına girmiştir⁶. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi’nin uyarıları ile Osmanlı’da ilk karantina uygulaması başlamış, 1831’den sonra Akdeniz ve Karadeniz’den gelen gemiler belirlenen yerlerde karantinaya alınmıştır⁷.

Kirli içme suları ve yiyeceklerle ağız yoluyla bulaşan kolera, içme sularından epidemi ve pandemi halini alabilen bir hastalıktır. İçme suyu, kıyafet, yiyecek ve tuvaletler bu hastalığın kolayca yayılmasına neden olmaktadır. Özellikle kirli su kaynakları hastalığın bulaşmasında etkilidir⁸. Hindistan’da ortaya çıkan hastalık, XIX. yüzyıl boyunca İran, Basra Körfezi Kızıldeniz yoluyla Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. 1822’de ilk kez Osmanlı topraklarında görülen koleranın 1838, 1839 ve 1840 yıllarında Hicaz bölgesinde görülen salgınları hafif atlatılmıştır. 1847 salgını Karadeniz bölgesine de ulaşmış, Trabzon’da binlerce insan bu salgın esnasında vefat etmiştir⁹. 1863 yılında Kafkasya’da görülen koleranın Anadolu ve Rumeli sahillerine yayılmasını engellemek için karaya çıkan muhacirlere karantina tedbirleri uygulanmış, hastalığın çevre vilayetlere yayılması önlenmeye çalışılmıştır¹⁰. 1865 salgını yine Trabzon’u etkilemiştir¹¹. 1870 yılında Rusya’da ortaya çıkan salgın tahaffuz tedbirlerine rağmen İstanbul’a ulaşmış ve yaklaşık 15 bin kişinin ölümüne neden olmuştur¹². 1890’da Rusya’dan sirayet eden kolera yine Trabzon’da etkili olmuştur¹³. 1892 yılındaki Rusya’daki kolera salgınında yaklaşık 300.000 kişinin öldüğü tahmin edilmektedir¹⁴. 1892-1895 salgını Anadolu’nun büyük bölümünde etkili olmuştur. 1892 salgını İran, Kafkasya ve Rusya üzerinden Trabzon’a

⁶ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2021, s. 54-56.

⁷ Dağlar Macar, *a.g.e.*, s. 28.

⁸ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007, s. 4-5.

⁹ Ayar, *a.g.e.*, s. 7, 23-24.

¹⁰ Gülден Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 313.

¹¹ Ayar, *a.g.e.*, s. 30.

¹² Sarıyıldız, “a.g.tb.”, s. 317.

¹³ Ayar, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁴ Sherman, *a.g.e.*, s. 55.

ulaşmıştır. Burada bulunan Polathane Tahaffuzhanesi'nde hastalığın yayılmasını önlemek için karantina tedbirleri uygulanmıştır. Ayrıca Sinop Tahaffuzhanesi'nde gelenler karantinaya tabi tutulmuştur. 1893 salgını Trabzon üzerinden Tokat, Merzifon, Amasya ve İskilip havalisine kadar yayılmıştır¹⁵. 1893 salgını esnasında Mekke'de hacca 40 bin kişi vefat etmiştir. Hacdan dönenler aynı zamanda hastalığı İstanbul başta olmak üzere Anadolu'ya taşımıştır¹⁶. 1910 salgını yine Rusya üzerinden Trabzon'a ulaşmış, bu salgın Samsun'a oradan İnebolu üzerinden İstanbul'a kadar yayılmıştır¹⁷.

Bartın ve Amasra Karadeniz'de Samsun, Trabzon ve Rusya üzerinden gelen gemiler için İstanbul öncesi önemli uğrak noktalarından biriydi. Buraya gelen gemilerin karantinaya alınması için bir karantinahanenin kurulması çalışmalarının XIX. yüzyıl sonlarında gündeme geldiği anlaşılmaktadır. 13 Aralık 1875'te Bartın'da bir karantinahane inşası için gelen talepte, Ebniye Müdüriyeti'ne Bartın'da karantinahane olup olmadığı, varsa kaç kuruş ödenek talep edileceği, yok ise inşası için ne kadar para gerektiği sorulmuştur. Ebniye Müdüriyeti Bartın'da karantinahane olmadığını, memurların bazı dükkânlarda görevlerini yaptıklarını, taştan fevkani biri ocaklı biri ocaksız olmak üzere iki oda, mutfak, kahve ocağı tanzim olunması, yapılacak işin dülger kalfaları tarafından keşfinin yapılması, 9.850 kuruşa taliplerden Kalaycı zâde Hâfız Mehmed Efendi üzerine ihalenin kaldığı beyan edilmiştir¹⁸. 1892'de Kafkasya'da görülen salgın Batum başta olmak üzere Karadeniz kıyılarına yayılmış, kolera Trabzon'a sıçrayınca ahali arasında panik oluşmuş, ahali şehri terk ederek çevre köylere kaçmıştır¹⁹. 1893 yılı yaz aylarında Trabzon'da görülen kolera 1894 Mayıs ayına kadar Tokat, Merzifon, Amasya ve İskilip'e kadar yayılmıştır. Kastamonu vilayeti 1893-1894 salgınında en az zarar gören vilayetti. 1893 yılı sonbaharda Amasra, Bartın, Bolu ve Sinop köylerinde birkaç kolera vakası meydana gelmiştir²⁰. 1893 yılında Rusya'dan gelen gemilerin kolera taşımalarından dolayı başta Trabzon ve Sinop sahillerine yanaştırılmaması istenmiştir²¹. İskilip taraflarında devam eden koleranın Kastamonu'ya sıçramasını engellemek için tahaffuz ve karantina tedbirleri uygulanmıştır²². 1893

¹⁵ Ayar, *a.g.e.*, s. 37, 62-67, 111.

¹⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁷ Ayar, *a.g.e.*, s. 36-37.

¹⁸ BOA, *İ.DH.*, 712/49832.

¹⁹ Sarıyıldız, "a.g.tb.", s. 319.

²⁰ Ayar, *a.g.e.*, s. 110-112.

²¹ Seda Özdemir, *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2019, s. 81.

²² Ayar, *a.g.e.*, s. 113.

salgınının İstanbul'a Rusya'nın Karadeniz sahillerinden Romanya üzerinden İstanbul'a girdiği kabul edilmektedir. 1893-1894 salgınlarında Kastamonu Vilayeti'nde İskilip, Boyabat ve Sinop yönünde görülen kolera, Osmançık, Tosya, Ilgaz ve Çerkeş gibi yerlere yayılmamıştır²³.

Bartın'da oluşturulacak sıhhi ve karantina tedbirleri kapsamında 25 Eylül 1893'te Bartın İskelesi'nde çavuş ve zabıye istihdam edilmiştir²⁴. Bartın'da bu salgın esnasında birkaç vaka ortaya çıktığı belgelerden anlaşılmaktadır. 08 Kasım 1893'te Bartın'ın Aladağ Köyü'nde koleradan dolayı hastalanan bir kişi vefat etmiş, üç kişinin ise tedavisinin devam etmekte olduğu Bartın Kazası ve Kastamonu Vilayeti tarafından Sıhiyye Nezareti'ne bildirilmiştir²⁵. 17 günden beri hastalık görülmediğinden kordonların ve denizden gelen yolcuların beş günlük karantinalarının kaldırılması ancak gelen yolcuların tabipler tarafından muayene edilmesi istenmiştir. Bartın'da ve iki köyde 10 günden beri hastalık olmadığından karantinanın kaldırılması ancak hastalık görülen köylerden gelecek olanların tedavi edilmesi, Tuna ve Karadeniz'den gelecek olanların 24 saat karantina uygulamalarının yapılması, 21 Aralık 1893'te talep edilmiştir²⁶.

Bartın'da ve Amasra'da 1897 yılında kolera vakaları görülmüştür. 15 Kasım 1897'de Bartın çarşısı ve mahalleleri ile Amasra'da koleranın ortaya çıkmasının sebebi arşiv belgelerinde açıklanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde Amasra'ya gelen Adana Vapuru'ndan inen yolculardan iki kişide hastalık ortaya çıkmış, tahaffuz ve sıhiyye tedbirleri alınmasına rağmen hastalanan sekiz kişiden beşi ölmüş, beş kişi ise iyileşmiştir. Sıhhi durum hakkında kaymakamlık tarafından Sıhiyye Nezareti'ne bilgi verilmiştir²⁷. Vapurdan Amasra'ya çıkan bir asker ile ondan sonra çıkan bir nefer asker vefat etmiştir. Hastalığa yakalanan ve köyüne giden İsmail adlı biri hastalığı yaydığından Bartın'da Karaköy ve Amasra'daki köyler hızlı bir şekilde karantinaya alınmıştır. Bu yerleşim yerlerinin kordon altına alınması, buraya gelen gemilerin beş gün karantina uygulanması sebebiyle yük ve yolcu indirmede bazı sorunlar da yaşanmıştır²⁸. Adana Vapuru'ndan kolera çıktığından dolayı Amasra ile Bartın'da Karaköy ve Hacılar köyleri ile Bartın ve Amasra bulaşık olacağından buraların hızlı şekilde kordon altına alınması, tabip gönderilmesi ve ahalinin sağlık durumunun takip edilmesi, Bartın ve Amasra'ya gelecek bütün yolcu ve gemilerin karantinaya alınması istenmiştir²⁹. Amasra ve Bartın'a gelecek

²³ Ayar, *a.g.e.*, s. 114, 151.

²⁴ BOA, *İ.DH.*, 1307/45.

²⁵ BOA, *DH.MKT.*, 180/17.

²⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/25.

²⁷ BOA, *DH.MKT.*, 171/81.

²⁸ BOA, *A.MKT.MHM.*, 526/25.

²⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/25.

olan büyük gemilerin bu limanlara yanaşmada sorun yaşadıkları bu sebeple gemilerin Kavak Limanı'na yönlendirilerek burada karantinaya alındıkları anlaşılmaktadır. Bartın'a uğramadan Kavak'a giden gemilerin Kavak'ta karantinaya alınmaları ve gerekli tedbirlerin alınması yerel idarecilerden 20 Kasım 1897'de istenmiştir³⁰. Bartın'da dört musab ve bir vefat olduğundan gelecek olanların karantinaya alınması, Kavak İskeleyi'nde 10 gün karantina uygulanması, karantinaya önem verilerek sığırye tedbirlerine dikkat edilmesi, Kasım ayı boyunca yapılan yazışmalarda yerel idarecilerden talep edilmiştir³¹. 12 Nisan 1897'de Şeref Vapuru da Ereğli İskeleyi'nden 1.149 nefer redif askeri almış, Bartın'a uğramadan Kavak'ta karantinaya girerek yoluna devam etmiştir³². Amasra'da Göçkün Köyü'nde bir musab, Korucu Köyü'nde Çabık oğlu zevcesi 18 saat içinde hastalanarak vefat etmiştir. Üvey babası hastalanmasına rağmen iyileşmiştir. Bu sebeplerden köydeki evler kordon altına alınmıştır³³. 11 Mart Şubat 1899'da Sinop, Gerze, Ayancık, Cide, Ereğli ve Bartın iskelesinde çavuş, onbaşı ve 54 nefer zaptiye istihdam edilmesi istenmiştir³⁴. Bu bilgilerden Bartın'da karantina tedbirlerinin XX. yüzyıl başlarına kadar uygulandığı anlaşılmaktadır.

Bartın ve civarında kolera ile mücadele eden doktorlar da bu süreçte görülen hizmetlerinden dolayı taltif edilmişlerdir. 25 Mayıs 1901'de Anadolu vilayetlerinde görülen kolerada hizmetleri görülen Bartın Belediye Tabibi Karabet Tomasyan'ın beşinci dereceden Mecidi nişanı ile taltif edilmesi istenmiştir³⁵.

Zonguldak'ta zuhur eden koleradan dolayı amelenin ikameti için hane olmadığından 50 kadar çadır gönderilmesi ,29 Eylül 1910'da talep edilmiştir. Zonguldak'a karadan ve denizden gelenlere karantina uygulanması için yeterli sayıda jandarma istihdam edilmesi, dört jandarmanın kolera görülen yerlere gönderilmesi her türlü tahaffuz tedbirinin alınması ayrıca bölgeye dört tabip, iki eczacı, 20 gardiyan beş tebhir memuru gönderilmesi istenmiştir. Devrek'te de kolera görülen yerlere kordon için jandarmanın yetersiz olmasından ihtiyat askerleri de 16 Ekim 1910'da kordonlarda görevlendirilmiştir. Koleranın etkisi çok geniş alanlara yayıldığından ayrıca Bartın, Devrek, Düzce ve Gerede kazalarının sınırları çok geniş olduğundan kordon ve karantina teşkili zor

³⁰ BOA, A.MKT.MHM., 562/25.

³¹ BOA, A.MKT.MHM., 562/25.

³² BOA, Y.PRK.ASK., 124/92.

³³ BOA, A.MKT.MHM., 562/25.

³⁴ BOA, BEO., 1416/109126.

³⁵ BOA, DH.MKT., 2488/121.

olduğundan liva merkezine bilgi verilerek gardiyan gönderilmesi için Zonguldak sıhiyye müfettişine bilgi verilmiştir. Sıhiyye müfettişi bunun mümkün olmadığını İstanbul yakın olduğundan oradan geleceklerin de mevsim şartları uygun olmadığından ayrıca harcırahlarının da ödenmesinde de sorunlar yaşanacağından kolera görülen kazalarda ihtiyat askerlerinin istihdamının daha yerinde olacağı 30 Ekim 1910'da istenmiştir³⁶. Bu bilgilerden Bartın ve civarında büyük çapta koleranın etkili olmadığı, buraya genel olarak limanlara gelen yolcu ve askerlerin hastalığı taşıdığı, devletin hemen hastalık görülen yerlerde doktorlar görevlendirdiği, hastalık görülen yerlerin karantina altına alındığı anlaşılmaktadır.

2. Frengi

Amerika'nın keşfinden sonra Kolomb'un tayfası tarafından Avrupa'ya taşınan frengi³⁷, Osmanlı kaynaklarında daü'l-efrenc olarak da adlandırılmıştır. Yaygın olarak vücudun tamamına yayılabilen, nesilden nesle geçen bir hastalık olup, Kastamonu Vilayeti'nde bazı mahallerde emrâz ve perhiz isimleri de verilmiştir³⁸. Hastalık yaralar şeklinde cinsel organlarda, ağız, dudak, memeler ve dilde görülebilir. Frengili bir süt anne, emzirdiği çocuklara da hastalığı bulaştırmaktaydı³⁹.

Zührevi bir hastalık olan ve cinsel yollarla bulaşan frengi Avrupa'da XVI. yüzyıldan sonra hızlı bir şekilde yayılmıştır. Anadolu'ya frengi özellikle 1829 Osmanlı- Rus Savaşı esnasında ilk defa Rus askerleri tarafından taşınmıştır⁴⁰. XIX. yüzyılda Ruslarla yapılan 1854 Kırım ve 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşları'ndan sonra Osmanlı topraklarında önemli frengi salgınları görülmüştür. Kastamonu frenginin yaygın olduğu vilayetlerin başında gelmekteydi⁴¹.

Galiçya bölgesinde cepheden dönen asker tarafından Osmanlı topraklarına taşınmış, Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul en çok frengi görülen şehir haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde frenginin sirayetinin engellenmesi için bazı inzibat tedbirleri alınmıştır. Kastamonu ve Bolu'da görülen frengi ile mücadele için seyyar tabip ve müfettişlerin görevlendirilmesi istenmiştir⁴². Osmanlı Devleti frengi ile mücadele kapsamında Anadolu vilayetlerinde frengi hastaneleri açmak,

³⁶ BOA, *DH.ID.*, 51/14.

³⁷ Sherman, *a.g.e.*, s. 119.

³⁸ Doktor Mehmed Ali Kasım, *Zührevi Hastalıklardan Frengi, Belsoğukluğuna Yakalanmamak Çaresi ve Yakalanmışların Tedavi Çareleri*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul, 1926, s. 97.

³⁹ Doktor Mehmed Ali Kasım, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁴⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 45.

⁴¹ Turhan Sarıköse, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁴² Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar*, 6, (İstanbul 1998), s. 227, 236-237, 241.

frengi görülen yerlere doktor ve eczacı göndermek, tıbbi malzeme ve diğer masraflar için gerekli ödenek ayırmak gibi tedbirlere başvurmuştur⁴³. Kastamonu Vilayeti'nin genelinde XIX. yüzyıl sonlarında hastalık yaygın bir hal almıştır. İstanbul'da genelevlerden frengi kapan birçok asker hastalığı memleketlerine taşımıştır. Ayrıca işsizlik nedeniyle İstanbul ve Rusya'ya giden başta fırıncı ve aşçı gibi meslekleri icra edenler de hastalığın yayılmasında etkili olmuştur⁴⁴. Osmanlı Dönemi'nde Batı Karadeniz'e frengi genel olarak İstanbul ve Rusya'ya giden işçiler tarafından taşınmıştır. Bolu ve Kastamonu hastalığın en çok görüldüğü yerlerin başında geldiğinden Kastamonu ve Safranbolu'da birer frengi hastanesi 1888'de tesis edilmiştir⁴⁵. Safranbolu Frengi Hastanesi sadece Safranbolu'ya değil aynı zamanda İnebolu ve Cide gibi yakın yerlere de hizmet vermekteydi⁴⁶.

Kastamonu Vilayeti'nde görülen frengi salgınlarının önlenmesi için çıkarılan nizamnamelerle devlet bölgede gerekli önlemleri almaya çalışmıştır⁴⁷. Kastamonu ve çevresinde yaygın görülen frengi için Alman Doktor Düring görevlendirilmiştir. Ankara ve Kastamonu vilayetleri sihiyye müfettişliğine atanan Düring'in öncülüğünde Kastamonu ve civarında 12 frengi hastanesi kurulmuştur. Bu bağlamda Kastamonu Vilayeti sınırları içinde bulunan Bartın'da da bir frengi hastanesi kurulmuştur⁴⁸. Kastamonu Vilayeti içinde 1881-1882'de İnebolu ve Taşköprü'de, 1884'te Bartın ve Ereğli başta olmak üzere Sinop'tan Bolu'ya kadar olan yerleşim yerlerinde hastalık görülmüştür. Hastalık görülen yerlerden biri olan Bartın'a hastalığın tedavisi için doktor gönderilmiştir⁴⁹. 1888'de kurulan Safranbolu frengi hastanesi ilk başlarda Bartın'dan gelen hastaları da tedavi etmekteydi. Bartın'da 1892'de bir frengi hastanesi açılması planlanmıştır⁵⁰. Bu bilgidен Bartın'da frenginin XIX. yüzyıl sonlarında ciddi

⁴³ Selma Turhan Sarıköse, "XIX. Yüzyılda Adana ve Çevresinde Frengi Salgınları", *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu Tarihte Adana ve Çukurova Biliri Kitabı*, C.II, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2016, s. 496.

⁴⁴ Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S.1., (2015), s. 260.

⁴⁵ Coşkun Genç, *Batı Karadeniz'de Frengi Hastalığıyla Mücadele (1860-1922)*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2019, s. 34-35.

⁴⁶ Esin Kâhya, "Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu'da Frengi Hastanesi", *IX. Türk Tarih Kongresi*, (Ayrı Basım), TTK, Ankara, 1989, s. 1295.

⁴⁷ Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele", *Türkler*, C. 14, (Ed.: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 171.

⁴⁸ Genç, *a.g.t.*, s. 40-41.

⁴⁹ Özdemir, *a.g.t.*, s. 43, 46.

⁵⁰ Genç, *a.g.t.*, s. 43, 87.

oranda arttığı anlaşılmaktadır. 1897’de Bartın Frengi Hastanesi’nin masrafları için İstanbul’dan gerekli para gönderilmiştir⁵¹. 04 Ekim 1897’de frengi tedavisi için Mösyö Düring’in Ereğli, Bartın ve Düzce kazalarının ihtiyacı olan 25 kalem tıbbi malzeme için 6.280 kuruşun verilmesi uygun görülmüştür⁵².

Düring’in 1889-1902 yılları arasında Türkiye’de sağlık alanında önemli hizmetleri olmuş, aynı zamanda Kastamonu ve Ankara Sağlık Müfettişi olarak ilk frengi ile mücadele teşkilatının kurulmasında da görev almıştır. Düring bu çalışmalarından dolayı Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından da paşalık rütbesi ile taltif edilmiştir⁵³. Düring, 1896’da Kastamonu Vilayeti’nde ve diğer vilayetlerde yaptığı taramalar neticesinde frengili hastaların %70-80 civarında yüksek rakamlara ulaştığını tespit etmiştir⁵⁴. 04 Şubat 1899’da Kastamonu Vilayeti’nde yeniden tamir edilecek hastanelerin masrafları için 6.400 lira ile Düring tarafından yapılan masraf keşfine göre ikinci derece yapılacak hastaneler için 750’şer lira, Ereğli ve Bartın hastanelerinin masrafı için de biner lira ihtiyaç olduğu beyan edilmiştir⁵⁵. Kastamonu Vilayeti’nde frenginin yayılmasının önlenmesi için alınacak tedbirler ve hastaneler için gerekli paradan Bartın ve Düzce’de birer hastane inşa edildiği, Bolu Hastanesi’nin tamiri ve Safranbolu Hastanesi’nin tamamlanması için 960 lira, bu hastanelerin masrafları için 8.600 lira, seyyar tabiplerin masrafları için 1.000 lira olmak üzere toplam 16.600 lira tahsisat ayrılması istenmiştir⁵⁶. 02 Kasım 1897’de frengi tedavisi için Mösyö Düring’in Ereğli ve Düzce kazaları için gönderilen 25 kalem ecza malzemesi bedeli için 6.230 kuruş gerektiğinden bu paranın 1899 senesi dahiliye tahsisatından 5.213 kuruşunun ödenmesi istenmiştir⁵⁷. 24 Kasım 1908’de frengi hastanesinin maaş masrafları ile iki seyyar tabip için gerekli olan 1.982 kuruş ile hastanede iki yeni koğuş yapılması için ödenekten bu masrafların kullanılması uygun görülmüştür⁵⁸.

Düring frengi ile mücadelede Bartın’da bir hastane tesis edilmesini, hastaların masraflarının karşılanmasını ayrıca hastanelerde gerek duyulursa askeri doktorların da istihdam edilmesi istemiştir. 1915 yılına kadar Kastamonu, İnebolu, Sinop, Safranbolu, Çankırı, Cide, Boyabat, Ayancık, Bolu, Bartın ve

⁵¹ Özdemir, *a.g.t.*, s. 66.

⁵² BOA, *ŞD.*, 2680/3

⁵³ Arslan Terzioğlu, “Prof. Dr. med. Ernst von Düring”, *Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyum Bildirileri* 18-19 Ekim 1976, İstanbul, 1981, s. 156-157.

⁵⁴ Şenel, “a.g.m.”, s. 263.

⁵⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2303/57.

⁵⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2349/10.

⁵⁷ BOA, *İ.DH.*, 1351/9.

⁵⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2682/50.

Ereğli’de frengi hastaneleri kurulmuş ve bölgede faaliyet göstermiştir⁵⁹. Bölgede bu kadar frengi hastanesinin tesis edilmesi frenginin bölgede ne kadar yaygın olduğunun da ispatıdır.

Bartın’da frengi ile mücadele kapsamında hastane kurulduğu gibi kaza içindeki yerleşim yerlerinde hastalığın teşhisi için seyyar tabipler de görevlendirilmiştir. Bartın Kazası seyyar frengi tabipliğine Tosya Belediye Tabibi Hüseyin Hamid Efendi tayin edilmiş, 800 kuruş maaşıyla harcırahının ödenmesi 16 Ocak 1909’da talep edilmiştir⁶⁰. 25 Şubat 1909’da frengi hastanesi tabibi ve müdürü olan Ahmed Ali Efendi’nin maaşının arttırılması talebiyle ilgili olarak gerekenin yapılması istenmiştir⁶¹. 21 Mayıs 1909’da Bartın Frengi Hastanesi tabipliğine Ahmed Ali Efendi atandığı için sicil şubesinde işlemlerinin ve kayıtlarının yapılması talep edilmiştir⁶². Bartın Frengi Hastanesi müdürü ve tabibi Ahmed Ali Efendi’nin tabiplik maaşı olarak 600 kuruş verilirken, tabip 28 Temmuz 1909’da zam talep etmiştir⁶³. 06 Ağustos 1909’da Bartın Frengi Hastanesi baş hekimi olan Ahmed Ali Efendi’nin maaşının arttırılması bir kez daha talep edilmiştir⁶⁴. Baş hekimin maaşının arttırılması ile ilgili yazışmalar Ağustos ayına kadar devam etmiştir. Bu dönemde maaş zammı ve tahsisat taleplerinin karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Bartın Frengi Hastanesi tabibi ve müdürü Ahmed Ali Efendi, Avrupa’daki frengi hastanelerinde frengi ile ilgili uygulamalar ve tedavi yöntemleri ile ilgili eğitim almak üzere bir sene müddetle Avrupa’ya gitmek istemiş ancak bu talep uygun görülmemiş, durum hakkında Bartın Mutasarrıflığı’na 20 Eylül 1909’da bilgi verilmiştir⁶⁵. Bir sene müddetle doktora izin verilmemesinin sebebinin Bartın ve çevresinde bu dönemde yaygın olarak görülen frengi ile mücadeleyi etkilememek olduğu tahmin edilebilir. 23 Ekim 1918’de Bartın Kazası sıhhiyye durum raporu Bolu Mutasarrıflığı, Sıhhiyye Müdürlüğü, Kastamonu Frengi Müfettişliği tarafından hazırlanmıştır. Bu rapora göre; Bartın’da belediye tabibi vekili olan Konyadis Efendi ve mülkiye müfettişi Ahmed Hulusi Bey yaptıkları tahkikatta frenginin çok olduğunu, bunun sebebinin araştırıldığı, çarşı, pazar ve mahallelerdeki kahvehanelerde incelemeler yapıldığı, aşların ve muayenelerin düzenli yapılmadığından sıhhiyye görevlilerinin bunlara dikkat etmesi ayrıca bir

⁵⁹ Şenel, “a.g.m.”, s. 265.

⁶⁰ BOA, *DH.MUİ.*, 59/32.

⁶¹ BOA, *DH.MKT.*, 2906/43.

⁶² BOA, *DH.MKT.*, 2824/89.

⁶³ BOA, *DH.MUİ.*, 9/36.

⁶⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2906/43.

⁶⁵ BOA, *DH.MUİ.*, 29/51.

tabibin daha frengi ile mücadele için gönderilmesi talebi 14 Eylül 1918'de Teftiş heyeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir⁶⁶. Kayıtlardan bölgedeki frenginin Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

3. Bartın ve Çevresinde Görülen Diğer Hastalıklar

Simli Mantar

Bazı mantar türleri de bulaşıcı özelliğe sahiptir. Nadir de olsa Bartın civarında bazı mantar vakalarının görüldüğü belgelerden anlaşılmaktadır. Bartın Gölpazarı Nahiyesi Ramazan Köyü'nden Bolkar oğlu İsmail'in ailesinden ortaya çıkan hastalık, başka kişilere de geçmiş diğer yerlerde de 3-4 kişi vefat ettiği gibi birkaç tane de hayvan telef olmuştur. Belediye tabibi tarafından yapılan muayene sonrasında hastaneye nakli lüzum görülenler hastaneye nakledilmiş, köy imam ve muhtarları tarafından mazbata hazırlanmış, yapılan incelemeler neticesinde üç ay önce hastalığın İsmail'in evinden çıktığı, hastalıktan dolayı iki kişinin vefat ettiği tespit edilmiştir. Tabip Karabet bizzat köye giderek hastalık ile ilgili inceleme yapmış hastalığın simli mantar olduğu ve bulaşıcı özelliği olmadığını beyan etmiştir⁶⁷.

Lekeli Humma

Lekeli humma vakaları hapisane ve hastane gibi askeri mekanlar ile kalabalıkların olduğu alanlarda daha yoğun olarak görülmektedir⁶⁸. Bartın Hapishanesi'nde mahkumlar arasında lekeli humma ve tifo hastalığından dolayı mahkumların başka yerlere nakledilmesi gerektiğinden kiralanacak olan yer için 600 kuruşa ihtiyaç olduğundan gerekli paranın havale edilmesi 29 Ağustos 1918'de talep edilmiştir⁶⁹. Genelde savaş koşullarında ve ekonomik sıkıntıların yaşandığı dönemlerde başta hapisane ve askeri kışla olmak üzere çok fazla insanın bir arada kalmak zorunda olduğu alanlarda farklı hastalıkların görüldüğü anlaşılmaktadır. Genelde devlet eldeki imkânlar çerçevesinde hastaların daha sağlıklı koşullara kavuşması için gerekli tedbirleri almıştır.

Tifo

Tifo sağlıksız içme sularından bulaşan bir hastalıktır. Su kuyuları ve su kanallarına lağım ve kanalizasyonların karışmasıyla hastalık hızlı bir şekilde yayılmaktadır⁷⁰. 04 Nisan 1917'de Bartın Hapishanesi'nde hastalık çıktığından hastalığın yayılmasını önlemek için mahkumların kaza merkezinde veya yakın bir mahalde uygun bir yer kiralanarak oraya nakledilmesi gerektiği, çünkü

⁶⁶ BOA, *DH.İUM.*, 11/4.

⁶⁷ BOA, *DH.MKT.*, 471/30.

⁶⁸ Temel, "a.g.m.", s. 231.

⁶⁹ BOA, *DH.MB.HPS.*, 47/45.

⁷⁰ Turhan Sarıköse, *a.g.e.*, s. 62.

hastalıktan ölümlerin meydana geldiğinden, hastalığa yakalanmayanların korunması için gereken tedbirlerin alınması istenmiştir⁷¹. Bartın Hapishanesi'nde zuhur eden lekeli humma ve tifo hastalığından dolayı mahkumların başka yerlere nakledilmesi gerektiğinden kiralanacak olan yer için 600 kuruşa ihtiyaç olduğundan gerekli paranın havale edilmesi 29 Ağustos 1918'de talep edilmiştir⁷². 26 Ocak 1918'de Bartın Hapishanesi'nde gerekli sıhhi tedbirlerin acilen alınması, Bolu Mutasarrıflığı'ndan talep edilmiştir⁷³.

Kuduz

Kuduz hayvanların ısırması ile geçen bu hastalığın tedavisi Darü'l-kelp adı verilen kuduz hastanelerinde yapılmaktaydı. Kuduz hastaları tedavi edilirken, genelde kuduz görülen yerler karantinaya alınmış, hastalar devlet tarafından sıkı kontrol altında tutulmuştur⁷⁴. 27 Temmuz 1907'de kuduz köpek tarafından ısırılan Darü'l-kelp'te tedavisi tamamlandıktan sonra memleketine gönderilen Ayşe'nin 25 kuruş yol masrafının belediye tarafından ödenmesi istenmiştir⁷⁵. Kuduz hastalarının Darü'l-kelp adı verilen kuduz hastanelerine sevklerinde polis ve zaptiyelerden yararlanılmıştır. 23 Haziran 1908'de kuduz köpek tarafından ısırılan ve Darü'l-kelp'te tedavi edilmesi için gönderilen Zeynep Hanım polise teslim edilmiş, 40 gün sonraki sıhhi durumunun bildirilmesi istenmiştir⁷⁶. 23 Haziran 1908'de Bartınlı olup kuduz köpek tarafından ısırıldıktan sonra, Darü'l-kelp'te tedavi edilerek memleketine gönderilen Bartın Ahmed Paşa Mahallesi'nden Ali'nin kerimesi Zeynep Kadın'ın yol masrafı olan 30 kuruşun mahallince ödenmesi istenmiştir⁷⁷. Kuduz köpek tarafından ısırılan ve Darü'l-kelp Tedavihanesi'nde tedavi olan ve tedavisinden sonra Bartın'a gönderilen Bartın'ın Bekir Mahallesi'nden İbrahim Kaptan oğlu Mehmed'in yol masrafı olan 27 kuruşun belediye tahsisatından karşılanması 28 Ağustos 1908'de istenmiştir⁷⁸.

Bartın'da fitik gibi hastalıklar da görülmekte olup, bu hastaların tedavisi için buradaki sağlık imkânları yetersiz olduğundan hastalar İstanbul'daki hastanelerde tedavi edilmekteydi. Mesela; Orman Seyyar Memuru Yusuf Ziya Efendi fitik tedavisi için İstanbul'a gitmiş, orada hastanede tedavi altına

⁷¹ BOA, *DH.MB.HPS.*, 76/58.

⁷² BOA, *DH.MB.HPS.*, 47/45.

⁷³ BOA, *DH.MB.HPS.*, 78/44.

⁷⁴ Turhan Sarıköse, *a.g.e.*, s. 207-208.

⁷⁵ BOA, *ZB.*, 403/59.

⁷⁶ BOA, *ZB.*, 41/41

⁷⁷ BOA, *ZB.*, 404/66.

⁷⁸ BOA, *ZB.*, 491/23.

alınmıştır. Bu sebepten dolayı izin süresi bir aydan iki aya 21 Aralık 1895'te çıkarılmıştır⁷⁹.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kolera, sıtma ve frengi gibi salgınlar yaşanmıştır. Bartın ve Amasra, Karadeniz'de Kafkasya ve Kırım'dan gelen gemiler için uğrak noktalarından biriydi. XIX. yüzyılda Bartın ve çevresine genelde hastalıklar denizyoluyla gelen yolcu ve askerler tarafından bulaştırılmıştır. Burada görülen salgın hastalıklardan biri koleradır. Bartın ve çevresinde kolera diğer vilayetlere göre çok fazla yayılmamıştır. Burada alınan sıhhi tedbirler salgının yayılmasını büyük ölçüde engellemiştir.

Frengi bölgede görülen bir diğer salgın hastalıktır. Frengi ile mücadele kapsamında Bartın'da bir frengi hastanesi açılmış, frengi ile mücadele için bölgeye doktor ve gerekli tıbbi malzemeler gönderilmiştir. Hastanelerin masrafları, doktorların maaş ve yollukları ile diğer masraflar devletin imkânları çerçevesinde karşılanmaya çalışılmıştır.

Bartın'da hapisanede bu dönemde lekeli humma ve tifo gibi hastalıklar görülmüştür. Bu hastalıklara karşı da gerekli tedbirler alınmıştır. Mahkumların sağlıklı bir ortamda yaşamaları için hapishane dışında sağlıklı yaşam alanları oluşturulmuştur. Bartın ve çevresinde kuduz gibi salgınlara karşı da gerekli tedbirler alınmış, kuduz hastaları İstanbul'da Darü'l-kelp adı verilen kuduz hastanesine gönderilerek tedavileri yapılmıştır. Ayrıca hastaların yol ve tedavi masrafları da ekonomik imkânlar çerçevesinde yerel idareler başta olmak üzere devlet kurumları tarafından karşılanmıştır. Bartın'da görülen diğer birtakım hastalıkların tedavisinde buradaki hastaneler yetersiz olduğu dönemlerde hastaların İstanbul'a giderek tedavilerini yaptırdıkları belgelerden anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Bartın'da salgınlarla ve diğer hastalıklarla mücadele kapsamında devlet gerekli tedbirleri imkânlar çerçevesinde almaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

BOA, (Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM., 562/25.

BEO, 1456/109126.

DH.İD., 51/14.

DH.İUM., 11/4.

DH.MB.HPS., 47/45, 76/58, 78/44.

⁷⁹ BOA, ŞD., 521/46.

DHMKT., 171/81, 180/17, 471/30, 2303/57, 2349/10, 2488/121, 2682/50, 2824/89, 2906/43.

DH.MUİ., 9/36, 29/51, 59/32.

İ.DH., 712/49832, 1307/45, 1351/9.

ŞD., 521/46, 2680/3.

Y.PRK.ASK., 124/92.

ZB., 41/41, 403/59, 404/66, 491/23.

2.Telif Eserler

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007.

Doktor Mehmed Ali Kasım, *Zührevi Hastalıklardan Frengi, Belsoğukluğuna Yakalanmamak Çaresi ve Yakalanmışların Tedavi Çareleri*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul, 1926.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir KALAYCIOĞLU), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.

GENÇ, Coşkun, *Batı Karadeniz'de Frengi Hastalığıyla Mücadele (1860-1922)*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2019.

İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yay., Trabzon 2006.

KÂHYA, Esin, "Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu'da Frengi Hastanesi", *IX. Türk Tarih Kongresi*, (Ayrı Basım), TTK, Ankara, 1989, s. 1290-1296.

ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK, Ankara, 2005.

ÖZDEMİR, Seda, *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2019.

SARIYILDIZ, Gülden, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 309-319.

SHERMAN, Irwin W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, (Çev.: Emel TÜMBAY- Mine ANĞ KÜÇÜKER), Türkiye İşbankası Yay., İstanbul, 2016.

ŞENEL, Şennur, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S.1., (2015), s. 256-274.

TEMEL, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmî Araştırmalar*, 6, (İstanbul 1998), s. 227-243.

TEMEL, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele", *Türkler*, C. 14, (Ed.: Hasan Celal GÜZEL- Kemal ÇİÇEK- Salim KOCA), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 169-172.

TERZİOĞLU, Arslan, "Prof. Dr. med. Ernst von Düring", *Türk- Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyum Bildirileri 18-19 Ekim 1976*, İstanbul, 1981, s. 156-157.

TURHAN SARIKÖSE, Selma, *XIX. Yüzyılda Çukurova 'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2021.

TURHAN SARIKÖSE, Selma, “XIX. Yüzyılda Adana ve Çevresinde Frengi Salgınları”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu Tarihte Adana ve Çukurova Biliri Kitabı*, C.II, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2016, s. 491-503.